

ELEMENTE DE GÂNDIRE ETICĂ LA BERTRAND RUSSELL

TEODOR VIDAM

Elements of Ethical Thinking in Bertrand Russell. This study explores the thinking of one of the great philosophers of the first half of the 20th century, one of the great and passionate personalities of an active scepticism. In the first part of the study, which gives a critical view on the pre-analytic philosophy, I shall underline the inconsequent elements of a configured philosophy: Descartes, Spinoza, Leibniz, Hegel, etc. In the second part I shall sketch the analytical philosophy created by Russell. In the third part I shall argue that when Russell needs a rational background and a homogenate and authoritative philosophic support for treating ethical problems, this support comes paradoxically to a minimal, atomized and relativist level. However, Russell dares to treat the most important problems in defending humans rights within the contemporary society.

Key words: metaphysics, philosophy, analytical philosophy, atomic sentences, moral problems.

1. Privire critică asupra gândirii filosofice preanalitice

Într-o manieră decisivă și fermă, B. Russell relevă „A ne învăța cum să trăim fără certitudine, dar fără a fi totuși paralizați de ezitări este poate principalul lucru pe care filosofia îl mai poate face, în epoca noastră, pentru cei ce o studiază”¹. Accederea la această poziție critic terapeutică a filosofiei în prezent, când suntem năpăstuiți de amploarea fără precedent a suitei de crize bulversante și răvășitoare, necesită o scrutare atentă a etapelor parcurse anterior de gândirea filosofică europeană în ce privește recursul la procedeele de analiză și sinteză, dezvăluirea problemelor stringente puse de mersul istoric al omenirii la nivelul comunitar și global, precum și schimbările de accent axiologic pe care le implică noile perspective valorice, orizonturile de așteptare, noile orientări și reorientări legate de dimensiunile etice ale sensului vieții.

Ideea de soartă a exercitat o mare influență asupra întregii gândiri filosofice grecești, fiind una din sursele din care a derivat credința în legea naturală. Înrădăcinarea prin naștere, parcurgerea unui ciclu existențial în cazul fiecărui individ aproape identic, a făcut ca soarta să aibă un temei ontic natural, legat îndeosebi de temperament. Porniri necenzurate, înclinații, aptitudini, manifestarea spontană a psihismului uman și alte goluri în cunoașterea umană incipientă a făcut ca termenul de ethos să fie redus la principiul plăcerii și suferinței în ce privește constituirea comportamentului uman.

¹ B. Russell, *Istoria filosofiei occidentale*, vol. 1, Editura Humanitas, București, 2005, p. 9.

S-a intuit că numai prin renunțări; printr-o viață ascetică și prin purificări putem atinge extazul asemănător unui zeu. Extazul derivă din religia personală, iar teologia din matematică, considera Pitagora. Cel care a descoperit teorema care îi poartă numele era deopotrivă raționalist și mistic. Se zice că, dându-și seama de faptul că diagonala unui pătrat este incomensurabilă față de laturile acestuia, a încercat să tăinuiască acest adevăr despre numerele iraționale, pe care totuși i l-a spus lui Hippos din Metapont Pentru a nu dezvălui acest adevăr care îi contrazicea întreg edificiul filosofic, acesta a fost înecat în mare.

Orfismul dinaintea de Pitagora era analog religiilor asiatice ale misterelor. Preocupările religioase și etice din faza inițială a filosofiei grecești au adus un filon obscurantist. Bertrand Russell relevă că, de la Democrit încoace, s-a acordat prea mare importanță ființei umane comparativ cu studiul universului iar, odată cu scepticii, s-a acordat mai multă importanță cum cunoaștem, decât dobândirii noilor cunoștințe.

Socrate a fost împiedicat să caute un leac relelor, fiind condamnat de concetățenii săi să bea cucută. El, care era condus de voce divină, era convins că o gândire clară este cea mai de seamă condiție a unei vieți drepte. Sesizăm aceeași ambivalență la Socrate, la fel ca și la Pitagora. Totuși, linia instituită de Socrate în gândirea filosofică greacă susține în mod ferm că numai cunoașterea poate să facă ca toți oamenii să devină virtuoși, pe când etica creștină consideră că curățenia inimii este faptul de căpetenie, iar aceasta se poate întâlni la cei necultivați ca și la cei cu învățătură.

Socrate și Platon au susținut caracterul nemuritor al sufletului. Ultimul nu a susținut creația lumii din nimic, ci demiurgul a reorânduit-o dintr-un material preexistent. El a pus spiritul în suflet și sufletul în corp. Pentru Aristotel materia fără formă este doar potențialitate, pe când conlucrarea între materie și formă dă naștere la substanță, la organizarea și diferențierea firii umane lipsită de înțelepciune, urmând ca aceasta să se dobândească prin cultivarea capacităților intelectuale, întrucât Aristotel se îndoiește de caracterul nemuritor al sufletului.

Platon a fost cel mai important filosof în creștinătatea timpurie, pe când Aristotel în perioada bisericii medievale. În Renaștere a fost valorificat îndeosebi Plutarh. Marea majoritate a oamenilor făceau confuzie între credința în necesitate (fatalism) și credința în noroc (hazard). Între aceste două credințe opuse (fatalism și probabilism) se intercalau o serie de dileme: la ce bun să fii cinstit când în mod aproape sigur cel față de care ești cinstit te va escroca? La ce bun să aderi cu statornicie la o cauză, când nicio cauză nu e importantă sau nu are șansă de a triumfa durabil?

În cuprinsul elenismului, după eșecul eticilor păgâne, exceptând stoicismul, s-a născut creștinismul ca evanghelie a mărturisirii, creștinism care a inspirat un zel misionar și a creat biserici. Pyrron susține că nu avem niciodată un temei rațional de a prefera o linie de acțiune alteia. Ne putem bucura de prezent, căci ce va urma este încă nesigur. Valabil sau nevalabil poate să fie doar un enunț. *Probabilitatea trebuie să ne fie călăuză în practică, deoarece este rezonabil să acționăm cu cele mai probabile dintre ipostazele posibile.*

Pe lângă contradicția dintre fatalism și hazard sau probabilism în câmpul de analiză al gândirii etice, decelăm contradicția dintre liberul-arbitru și determinism, contradicție ce marchează gândirea filosofică de la origini până în prezent, adică cum

se explică accesul la autonomie individuală în cuprinsul funcționării în mod unitar a rânduieilor universale a lumii. A treia contradicție se referă la faptul că perfecționarea morală nu e posibilă numai în plan intern, cum considerau stoicii, sau prin realizarea unor mutații bruște în plan extern, cum consideră anarhiștii sau revoluționarii, ci e nevoie de o consonanță între aceste modificări, e nevoie de a evita orice rupere de ritm între natură și cultură. Ruptură de ritm ce poate duce la catastrofe.

Din pricina deznădejdelor, amăgirilor și a suferințelor, creștinismul a fost cel mai eficace în a aduce mângâiere sau consolare. În mod rezonabil, B. Russell constată: „Numai bucuria și mâhnirea însoțite de reflecție asupra universului generează teorii metafizice”². Creștinismul are ca surse pe Platon, neoplatonismul și, în parte, stoicismul. Religia creștină este rezultatul convertirii unor presupoziii filosofice în dogme religioase în perioada elenistă. La început creștinismul a fost propovăduit de evrei (Petru, Pavel) evreilor, ca un iudaism reformat. Ideea că evreii erau poporul ales era insuportabilă orgoliului grec. Pe măsură ce creștinismul se eleniza, devenea teologie.

„Înainte de Constantin morala creștină a fost neîndoielnic superioară celei a păgânului mediu”³. Sf. Ambrozie a instituit concepția ecleziastă despre relația dintre biserică și stat, Sf. Ieronim a dat bisericii apusene biblia în latină, iar Sf. Augustin a trasat teologia așa cum avea să rămână până la reformă. B. Russell recunoaște că în firea lucrurilor nu există niciun temei ca această superioritate să continue. *Meseria filosofului este de a descoperi lucruri despre lume gândind, și nu observând.*

Admiterea ca factor cheie a întregii existențe a divinității și providenței divine, într-un cuvânt a creaționismului, nu exclude manifestările răului, a contingentei, a liberului arbitru, a întâmplării și ocazionalismului. Raporturile contradictorii explică natura eterogenă și tensionată a naturii umane. Prezența și acțiunea contradicțiilor pe teritoriul vieții și acțiunii umane se intensifică odată cu trecerea de la natură la civilizație și cultură. Credința religioasă nu este ceva ce ar trebui decis de un mecanicism guvernamental. Protestanții au revendicat dreptul la judecata individuală.

Reprezentanții reformei prin Luther și Calvin au revenit la Sf. Augustin, din a căru doctrină au reținut numai partea care tratează relația sufletului cu Dumnezeu, nu și cea referitoare la biserică. Contrareforma a fost o revoltă împotriva libertății intelectuale și morale a Italiei renascentiste. Reformatorii au exclus purgatoriul și doctrina indulgențelor pe ale cărei venituri se sprijinea papalitatea. Loyola, prin ordinul iezuiților, susținea liberul-arbitru și se opunea predestinării. Mântuirea nu se dobânda exclusiv pe credință, ci, deopotrivă, prin credință și fapte.

Filosofia modernă manifestă în cea mai mare parte un caracter individualist și subiectivist. Aceste trăsături sunt foarte pregnante la Descartes. Metoda îndoielii teoretizată de el este de o mare însemnătate filosofică. B. Russell recunoaște înțelepciunea la puțini filosofi, printre care la Heraclit și Spinoza. Ultimul l-a cucerit aproape total prin grandoarea și profunzimea concepției sale filosofice. Mesajul etic al lui Spinoza este că putem trăi demn chiar și recunoscând limitele puterii umane. O idee a lui Spinoza îl frapează, și anume: trebuie să fie greu un lucru pe

² *Ibidem*, p. 306.

³ *Ibidem*, p. 348.

care îl întâlnim atât de rar (înțelepciunea). Ea este măreață deoarece se dobândește pe cât de greu, pe atât de rar.

Orientarea etică spinozistă ne determină să ne punem întrebarea limită: Cum ne putem păstra calmul filosofic când familia este masacrată? Ori, cum să ne păstrăm calmul filosofic în pragul mizeriei materiale și morale? Cum să supraviețuim demn în condițiile în care nu mai dispunem de termometrul axiologic și nu mai avem nici busolă? Spinoza, consideră B. Russell, ne-ar fi sfătuit să depășim orizontul îngust din care izvorăște păcatul și în cele mai mari nenorociri să nu ne închidem în lumea propriei dureri. Ura crește printr-o ură reciprocă, și, dimpotrivă, poate fi dizolvată prin iubire.

Câtă vreme impostorii, pseudovalorile, tupeștii dețin puterea, nu-i de mare folos să aplici preceptul „*Jubește-i pe propriii dușmani*”. Iar de putere nu-i poți deposeda fără împotrivire. Deși îi recunoaște măreția singulară lui Spinoza în domeniul studierii fenomenului moral, Russell nu este de acord cu viziunea filosofică de ansamblu profesată de acesta. El nu este de acord că nenorocirile care ni se întâmplă sunt niște simple dezacorduri trecătoare ce potențează armonia funciară a universului. Poziția sa atomistă își afirmă aici tăria punctului de vedere. Evenimentele particulare sunt ceea ce sunt, și nu devin altceva prin absorbirea lor într-un întreg.

Nimic nu poate transforma răul în bun și nu poate conferi perfecțiune întregului din care el face parte. Este util ca răul și relele cauzate personal să nu le dai o amploare mai mare. Dar dacă relele subminează celulele morale de rezistență ale unei comunități naționale, atunci nicio îngăduință nu are ce căuta, și, nicio energie nevalorificată nu-și are rostul. Dincolo de precarități, îngrădiri marcate de limite și limitări, altfel-zis obstacole, crearea de valori sau competiția torțelor, cum o numește E. Sperantia, reprezintă justificarea mersului și măreției istorice a oricărei comunități umane.

Existența nu o putem stabili decât prin experiență. După B. Russell ideea cea mai profundă pe care o putem întâlni la Leibniz este existența celor două feluri de spațiu – unul subiectiv – percepțiile fiecărei monade în parte, și altul obiectiv ce rezidă în unificarea ansamblului punctelor de vedere în cazul monadelor. Individualismul se afirmă prin teoria monadelor deși el a fost afirmat odată cu cinicii și stoicii. Un om poate trăi o viață bună indiferent de circumstanțele sociale numai dacă se cantonează în planul restrictiv al cerințelor vieții interioare.

Munca este aceea care pune pecetea valorii pe orice lucru. Forța, susține Locke, nu trebuie opusă forței nedrepte și nelegitime. Etica lui Kant este importantă deoarece este anti-utilitaristă, apriorică și nobilă. „*De altfel, etica unui om reflectă de obicei caracterul său, iar bunăvoința conduce la dorința de fericire generală*”⁴. Pentru a se putea formula o etică modernă satisfăcătoare a relațiilor umane este esențial să se recunoască limitările necesare ale puterii oamenilor asupra mediului înconjurător non-uman și limitările dezirabile ale puterii în raporturile unora cu ceilalți.

Nietzsche este pentru cei puțini, Marx este pentru cei mulți. Nietzsche îl detestă pe Socrate pentru obârșia sa umilă, taxându-l drept plebeu și învinuindu-l

⁴ B. Russell, *Istoria filosofiei occidentale*, Editura Humanitas, București, vol. II, 2005, p. 159.

că a corupt tineretul. Pe Kant îl numește fanatic moral al lui Rousseau. El împărtășește o viziune aristocratico-monarhică. El este un individualist pătimaș, un filosof care crede în erou. El se pretează la dispreț față de femei și la o critică acidă a creștinismului pe care îl clasifică drept o minciună funestă și seducătoare.

Iubirea spontană de oameni i se pare cu neputință. El consideră că fericirea oamenilor de rând nu ține de binele per se. În cazul concepției sale filosofice nu este clar dacă etica aristocratică este congenitală sau se datorează educației și mediului. Nietzsche nu înțelege simpatia în sensul de a fi îndurerat de suferințele altora, și întrucât aceasta este privilegiul adânc al moralei creștine. Etici precum sunt cea creștină și cea budhistă își au sorgintea emoțională în simpatia universală, căreia i se opune radical Nietzsche, pronunțându-se pentru frumusețea plenitudinii biologice vitale, adică iubirea-fățarnică a vieții. El ridică orgoliul la rang de datorie.

Utilitarismul e într-un fel o prelungire a eticii nietzscheene. El consideră motivul de căpetenie al conflictelor ca fiind egoismul: pe majoritatea oamenilor îi preocupă propria bunăstare, și nu aceea a altora. După Russell, în viziunea utilitarismului „Etica are un dublu scop: întâi să găsească un criteriu pentru deosebirea dorințelor bune de cele rele; iar în al doilea rând, să promoveze, prin laudă și blam, dorințele bune și să le descurajeze pe cele rele”⁵. Etica utilitaristă diferă de cea nietzscheană întrucât aceasta susține că doar o minoritate a speciei umane prezintă importanță etică, pe când fericirea sau nefericirea celorlalți trebuie ignorată. Etica utilitaristă e democratică și antiromantică.

Detășându-se critic-constructiv de poziția nietzscheană, B. Russell specifică „*Nimeni nu s-ar apuca de filosofie dacă ar crede că orice filosofie nu-i decât expresia unor preferințe iraționale*”⁶. Ținând seama de aliniamentele unor asemenea disocieri, Russell consideră că filosofii se califică, de regulă, fie în funcție de metoda lor, fie în funcție de rezultatele la care ajung. După metodă distingem filosofia care practică „îndoiala” de la Descartes încoace, unele elemente *aprioriste* de la Kant încoace și cele *empiriste* care reprezintă marea majoritate. După rezultatele la care ajung avem de a face cu concepții filosofice *realiste* și *idealiste*.

În acest context al analizei, Russell mai face o clasificare a demersurilor filosofice, în funcție de dorința dominantă care l-a împins pe autorul în cauză să filosofeze. În această ordine, dispunem de filosofii sentimentului inspirate de bunăvoință, simpatie, iubire sau fericire, filosofii teoretice inspirate de pasiunea pentru cunoaștere, și filosofii practice, inspirate de dorința pentru acțiune. Russell se raportează la un alt mare filosof contemporan cu el, și anume la H. Bergson. Încercând să deslușească aportul lui Bergson la dezvoltarea gândirii filosofice occidentale, Russell relevă că atât mecanicismul, cât și teologia neagă că rezultatul ar putea cuprinde vreo noutate esențială.

Mecanicismul privește viitorul ca fiind implicit cuprins în trecut, teologia crede despre capătul de atins că poate fi dinainte cunoscut. Împotriva acestor orientări, Bergson susține că evoluția este creatoare precum opera unui artist. Opoziția radicală este aceea dintre instinct și inteligență.

⁵ *Ibidem*, p. 291.

⁶ *Ibidem*, p. 297.

Această opoziție dintre instinct și inteligență nu există în absența totală a celuilalt. Ipoteza supremă a instinctului este intuiția, adică instinctul devenit dezinteresat. Această opoziție se exprimă în felul următor: în interiorul eului nostru există o succesiune fără exterioritate; în afara eului nostru există exterioritate reciprocă fără succesiune. Am putea caracteriza intuiția ca fiind sintetică și nu analitică. În memorie trecutul se prelungește în prezent. Ea este aceea care face reale trecutul și viitorul și creează adevărata durată și adevăratul timp.

În procesul evoluției creatoare animalul își ia ca punct de sprijin planta, omul stă călare pe animalitate, iar întreaga omenire este o nestăvilită șarjă în stare să răstoarne orice rezistență și să doboare numeroase obstacole, poate chiar și moartea. Este cert că experiența nu există decât acolo unde există viață. Ea nu este coextensivă cu viața deoarece în cuprinsul ei distingem între ce apare și ceea ce este.

2. Viziunea filosofică profesată de B. Russell

Meseria filosofului este de a descoperi lucruri despre lume gândind, și nu observând. Însă, nu putem pleca numai de la experiență sau numai de la gândire. Punctul de plecare nimerit nu e nici unul, nici celălalt, ci o susținere și o conciliere reciprocă. Oricine vrea să devină filosof trebuie să învețe să nu se teamă de prejudecăți și absurdități. Căci, precizează Russell „În lume există și alte lucruri în afară de noi înșine și de experiențele noastre individuale”⁷. Facultatea de a avea experiența nemijlocită a lucrurilor diferite de sine însăși este principala caracteristică a unei minți.

Numai principiul inductiv poate justifica vreo inferență de la ceea ce s-a examinat pentru a demonstra principiul inductiv fără a eluda problema. Nu se poate ști că ceva există decât cu ajutorul experienței. Singură cunoașterea a priori cu privire la existență este ipotetică. Cel mai important exemplu de cunoaștere a priori non-logică este cunoașterea cu privire la valoarea etică. Russell se pronunță nu referitor la judecăți despre ceea ce este util sau ceea ce este virtuos, ci cu privire la dezirabilitatea intrinsecă a lucrurilor.

Toate judecățile ce circumscriu ceea ce este util depind de judecăți cu privire la ceea ce este intrinsec valoros. Faptul că un lucru există sau nu există nu poate demonstra nici că este bun, nici că trebuie să existe și nici că este rău. Etica trebuie să stabilească imposibilitatea deducerii a ceea ce trebuie din ceea ce este. În cazul eticii este a priori ceea ce este intrinsec valoros. Natura noastră este în aceeași măsură un fapt al lumii reale ca și orice altceva și nu poate exista nicio certitudine că ea va rămâne constantă. Realitatea pare să fie că întreaga cunoaștere a priori se referă la entități care nu există în lumea mentală nici în cea fizică. E lumea *universalilor*. Până și filosofii au recunoscut de cele mai multe ori, în linii mari, numai universalii care sunt numite de adjective sau substantive, în timp ce acelea numite de verbe și prepoziții au fost trecute cu vederea.

Nu albeața se află în mintea noastră, ci actul de a gândi despre albeață. Universalii nu sunt gânduri, deși atunci când sunt cunoscute ele sunt obiecte ale gândurilor. Lucrurile există numai atunci când ele sunt în timp, adică atunci când putem indica un

⁷ B. Russell, *Problemele filosofiei*, Editura All, București, 2004, p. 16.

anumit moment în care ele există (fără a exclude posibilitatea ca ele să existe permanent). Universaliiile nu există, ele au *ființă* deosebindu-se de *existență* prin aceea că este atemporală. Lumea universaliiilor poate fi descrisă ca lumea ființei.

Lumea existenței este efemeră, vagă, lipsită de precise, lipsită de un plan sau un angajament clar, însă conține toate gândurile și trăirile, toate datele senzoriale și toate obiectivele fizice, tot ceea ce poate fi bun sau rău, tot ceea ce are importanță pentru valoarea vieții și lumii. Atât lumea existenței cât și lumea universaliiilor sunt importante pentru metafizician.

Relațiile temporale și cele spațiale sau relațiile de proximitate se numără printre cele pe care le cunoaștem nemijlocit. O altă relație pe care ajungem să o cunoaștem nemijlocit cam în același mod este asemănarea. Dacă văd două nuanțe de verde față de o pată roșie ele se aseamănă mai mult între ele decât roșul. În acest fel cunosc nemijlocit universalul asemănare sau similaritate. Dacă doi ori doi fac patru și fiind o propoziție generală a priori indiscutabil, toate aplicațiile ei particulare reale presupun experiență și prin urmare conțin un element empiric. Atât lumea universaliiilor cât și aceea a particularelor pot fi cunoscute nemijlocit sau prin descriere.

Mai întâi, consideră Russell, trebuie să distingem între cunoașterea lucrurilor și cunoașterea adevărilor. Fiecare are două tipuri, unul imediat și unul derivat. Cunoașterea imediată a lucrurilor, pe care am numit-o cunoaștere prin experiență nemijlocită rezidă în două tipuri, după cum lucrurile cunoscute sunt particulare sau universalii. Dintre particulare cunoaștem nemijlocit datele senzoriale și probabil pe noi înșine. În ceea ce privește universaliiile pare să fie niciun principiu potrivit să le cunoaștem, dar sunt relațiile spațio-temporale, asemănarea și anumite universalii logice abstracte.

Cunoașterea prin descriere implică întotdeauna atât cunoașterea nemijlocită a ceva cât și cunoașterea de adevăruri. Cunoașterea prin adevăruri poate fi numită intuitivă, iar adevărurile cunoscute în acest fel pot fi numite adevăruri intrinsec evidente. Există o convingere larg răspândită, potrivit căreia tot ceea ce credem ar trebui să poată fi dovedit sau măcar stabilit ca fiind foarte probabil. O convingere fără temeii este una nerezonabilă. Există principii etice intrinseci evidente. Ca de exemplu „*Avem datoria să urmărim ceea ce este bun*”.

Demersul filosofic autentic, după B. Russell, nu se poate lipsi de o problemă preliminară, și anume de stabilirea a ceea ce este adevărat și fals. Deși adevărul și falsul sunt proprietăți ale convingerilor, ele sunt proprietăți care depind de relațiile convingerilor cu alte lucruri și nu putem vorbi de o calitate intrinsecă a convingerilor. *Ceea ce poate face o convingere adevărată este un fapt. Filosofia tinde în primul rând spre cunoaștere, ea dă unitate și sistematicitate cunoștințelor.* Ea recurge la o examinare critică a termenilor, convingerilor, prejudecăților și opiniilor noastre. Are binele și răul vreo importanță pentru univers sau numai pentru om?

Pe lângă puține certitudini filosofia conține mai multe incertitudini. S-ar putea ca B. Russell să aibă dreptate atunci când el relevă că valoarea filosofiei ar conta mai mult în aceste incertitudini. Nu dacă acest mănunchi de incertitudini sporesc scepticismul și agnosticismul, determinând subminarea convingerilor rezonabile, lipsa oricărui plan de acțiune și a oricărui angajament clar, ducând la absurd și nihilism. Căci, după cum specifică în mod pertinent același B. Russell, omul care

nu a învățat niciun dram de filosofie trece prin viață încătușat în prejudecăți derivate din simțul comun, din convingerile obișnuite ale epocii și nației sale și din convingerile pe care și le-a însușit fără cooperarea și consimțământul rațiunii sale.

Deși filosofia este incapabilă să răspundă cu certitudine la îndoielile sale, ea ne poate sugera multe posibilități care ne lărgesc orizontul gândirii și ne eliberează de tirania obișnuinței. Filosofia alungă dogmatismul arogant al acelor care nu au călătorit în regiunea îndoielii eliberatoare și menține vie capacitatea noastră de a ne mira, prezentându-ne lucrurile obișnuite dintr-o perspectivă neobișnuită. Viața omului instinctual este închisă în cercul intereselor sale private: aceasta poate include familia și prietenii.

Într-o astfel de viață nu există pace, ci o luptă continuă, există ceva febril și nemărginit. Lumea privată a intereselor instinctive este una mică, situată în mijlocul unei lumi mari și puternice care mai devreme și mai târziu va reveni cu siguranță la lumea noastră privată. Această lume mărunț-meschină întreține lupta continuă între insistența dorinței și neputința voinței. Pentru ca voința noastră să fie liberă și demnă trebuie să ne salvăm într-un fel din această închisoare. O cale de salvare este prin contemplația filosofică. Întrebările pe care și le pune filosofia sunt întrebări care adâncesc concepția noastră asupra a ceea ce este posibil.

Leibniz presupune că lucrurile și ființele nu fac decât să înfăptuiască un program trasat odată pentru totdeauna. Bergson și Russell critică finalismul. În acest sens, B. Russell subliniază „Dar dacă în univers nu există nimic imprevizibil, nici invenții, nici creație, timpul devine la fel de inutil”⁸. Finalismul astfel înțeles nu este decât un mecanism întors pe dos. Realitatea este și devine. Ea curge în pofida dificultăților noastre de înțelegere. Ea este mai mult trăită decât gândită. Nu putem înțelege lumea dacă nu înțelegem schimbarea și continuitatea.

Eliberată de satisfacerea grijilor vieții cotidiene, realității îi revine sarcina să ne ajute să înțelegem aspectele generale ale lumii și să analizăm logic lucrurile familiare, dar complexe. Lumea fenomenală este o lume a stărilor de fapt care nu poate fi descrisă doar prin simple predicții, întrucât lumea relațiilor se diversifică, devenind deosebit de complexă. *O propoziție care exprimă ceea ce am numit un fapt, adică una care, atunci când este asertată, afirmă că un lucru are o anumită calitate sau că între anumite lucruri se găsește o anumită relație o numesc atomară.* Propoziții moleculare sunt acelea care conțin conjuncții precum sau, și etc. – de exemplu „*Toate triunghiurile echilaterale sunt echilunghiulare*”. Un etician își propune ca ideal să transforme o propoziție general negativă „*Toți oamenii sunt muritori*” în judecata general pozitivă „*Toți oamenii pot deveni merituoși*”. Gândurile și sentimentele noastre nu se produc dacă nu există un eu căruia să-i aparțină, pe când în cazul lumii exterioare obiectele persistă în absența oricărui subiect percepător. Nu identificăm senzația cu datul senzorial sau altfel spus cu obiectul sensibil. Numai că lucrul în sine sau materia se prezintă drept cauze ale obiectului sensibil. Aceasta e ceea ce cunoaștem realmente din experiență. Prin experiența corectării, senzațiilor tactile cu cele vizuale devenim capabili să depășim în parte aparențele.

Russell aplică „briul lui Occam”: entitățile nu trebuie multiplicare dincolo de necesar. Teoriile fizicii nu își asumă că materia există numai atunci când este perce-

⁸ B. Russell, *Cunoașterea lumii exterioare*, Editura Humanitas, București, 2013, p. 26.

pută. Experiența nu oferă, așadar, niciun temei presupunerii că există momente temporale ca entități distincte de evenimente: tot ce oferă experiența sunt evenimente, ordonate prin relație de simultaneitate și de succesiuni. Numim „eveniment” tot ceea ce include temporal sau este inclus temporal. Pentru ca relația temporală să fie tranzitivă înseamnă ca B să fie derivat din A, iar C la rândul său să fie conținut în B, ceea ce înseamnă că el poate fi derivat și din A.

Dacă relația temporală nu e tranzitivă înseamnă că evenimentele sunt diferite. Nu pot exista două fapte privitoare la același lucru.

Oriunde există schimbare există cu necesitate o succesiune de scări. Nu poate exista schimbare – iar mișcarea mecanică e doar un caz particular de mișcare – fără să existe ceva care diferă la un moment dat față de cum era la un alt moment. Schimbarea presupune, așadar, în mod necesar relații și complexitate. „În toate verbele tranzitive este implicată ideea de cauză ca activitate, iar înainte ca această idee să fie eliminată, ele ar trebui înlocuite prin niște perifraze greoaie”⁹.

În acest context de analiză, unele motive pentru care dorim să existe liber-arbitru sunt profunde, altele sunt banale. Să începem cu primele: nu vrem să ne simțim prinși în chingile destinului în așa fel încât, oricât am dori să vrem un lucru, o forță exterioară să ne poată sili totuși să vrem un altul. Nu vrem să credem că, oricât de mult am dori să acționăm bine, ereditatea și împrejurările ne pot sili să acționăm rău. Vrem să simțim că, în situații de cumpănă, opțiunea noastră e importantă și că este în puterea noastră să optăm. Dar în afară de aceste dorințe, care sunt demne de tot respectul, avem și altele nu atât de respectabile, care ne fac și ele să dorim liberul-arbitru. Aici sunt implicate dorințe precum puterea și vanitatea.

Acțiunile umane sunt rezultatul unor dorințe, și nicio previziune nu poate fi adevărată dacă nu ia în calcul și dorințele. Întocmai cum amintirea nu creează trecutul, la fel previziunea nu creează viitorul. Ca atare, liberul-arbitru are un spațiu de joc între capriciu și necesitate în ce privește manifestările existențial personale. Altfel zis, între posibil ca expresie a dorințelor și preferințelor subiective și probabil ca expresie a tendințelor unei voințe comune sau publice. *Dorința de a cunoaște adevărul filosofic este un lucru foarte rar.* Ea este uneori eclipsată de dorința de a crede că cunoaștem. Aspirația la adevărul necontrafăcut mai e deseori eclipsată, la filosofii de profesie, de pasiunea pentru sistem.

Credințele naive pe care le găsim în noi înșine atunci când începem pentru prima dată procesul reflecției filosofice se pot dovedi aproape toate, până la urmă, susceptibile de o interpretare adevărată: înainte de a fi admise în filozofie, ar trebui să fie supuse toate la proba criticii sceptice. Înainte de a fi trecut prin această probă de foc, ele nu sunt decât niște deprinderi oarbe, mai mult niște moduri de comportare decât niște convingeri intelectuale. Spre a înfrânge dominanța deprinderilor, trebuie să facem tot ce ne stă în putință pentru a pune la îndoială simțurile, rațiunea, morala, într-un cuvânt, totul. În anumite direcții constatăm că îndoiala e posibilă, iar în altele i se va opune aceea viziune directă a adevărului abstract de care depinde posibilitatea cunoașterii filosofice.

⁹ *Ibidem*, p. 231.

3. Unele elemente de gândire etică la B. Russell

Una din problemele etice de neocolit pentru B. Russell este aceea despre ce înseamnă a fi creștin sau dezvoltarea unor argumente contrare acestei poziții. În dezacord cu părerea comună potrivit căreia a fi creștin înseamnă a trăi o viață bună sau a trăi decent în acord cu luminile sale, B. Russell consideră că a fi creștin înseamnă a dispune de un crez. Aceasta se definește prin doi itemi: primul se referă la credința necondiționată în Dumnezeu și în nemurirea sufletului; al doilea item, după cum și numele indică, circumscrie un crez despre Iisus, despre natura teandrică, sau nu, a acestuia.

Russell examinează cele cinci argumente în favoarea existenței divinității, dezvoltându-le inconsistența lor logică. Astfel, argumentul primei cauze se datorează impunerii unei concepții mecaniciste despre originea universului, pierzându-se din vedere că legile naturii sunt diferite în diferitele zone sau sectoare ale existenței fără ca modalitățile cauzalității să se reducă doar la conexiuni exterioare așa cum se petrece în lumea fizicii sau organizarea sistemului nostru planetar. Mișcarea este mult mai complexă decât mișcarea rectilinie (legea inerției) și mișcarea circulară datorată interacțiunilor cosmice.

La fel de inconsistent se dovedește a fi și argumentul finalității la un examen logic mai aprofundat. Aserțiunea că totul în lume este făcut întocmai pentru a trăi în lume, în cea mai bună din toate lumile posibile după cum susține Leibniz, este un argument sărac, întrucât această menire e contrazisă de evoluție și de faptul că viața umană și viața în general pe această planetă se va stinge. Nimeni nu e nefericit în legătură cu ceea ce urmează să se întâmple cu viața peste milioane și milioane de ani, fiind prinși de satisfacerea grijilor cotidiene. Suntem preocupați mai mult de ce a fost, de ce se întâmplă în prezent fără să avem nicio deschidere clară înspre viitor.

Nu putem înțelege ceea ce este drept sau nedrept în lumea în care trăim dacă nu admitem divinitatea. Enunțul sau premisa de la care plecăm este aceea că Dumnezeu este bun, poziție pe care o recunosc și propun și teologii. Ca atare, datorită acestei aserțiuni putem înțelege diferența între ceea ce este drept sau nedrept fără să putem îndrepta nelegiuirile, injustițiile din lumea mundană și profană în care trăim.

Argumentul moral invocat de Kant pentru a răspunde la cea de a treia întrebare, Ce putem spera?, vizează o viață viitoare, când balanța divină va redresa viața de pe pământ, admitându-se raiul și infernul pentru a se împlini finalmente justiția. Or, conchide Russell, la urma urmelor cunoaștem numai această lume, și nu cunoaștem restul existenței ce intră în componența universului. Proliferarea fărădelegilor, a injustițiilor în istoria societății umane contemporane subminează moralitatea, împrăștiindu-se sorții de izbândă pe zi ce trece. Scepticismul său activ pare să lase scutul jos.

Cât despre cel de al doilea item – crezul despre Iisus, nici în acest caz nu dispunem de argumente ireproșabile. I se atribuie lui Iisus enunțul „Nu judeca pentru ca la rândul tău să nu fii judecat”, precum și zicerea „Capul plecat sabia nu-l taie”. Sunt enunțuri care nu îndeamnă la revoltă, ci la supunere, la acceptarea umilinței. Iisus lasă de înțeles că a doua sa sosire este iminentă, iar împotriva popoarelor care nu voiau să asculte de învățătura sa utilizează un ton vindicativ, amenințându-le cu damnarea eternă: „Voi șerpi, voi generații de vipere, cum puteți

voi scăpa de damnarea infernului”. Acești oameni nu vor fi iertați de duhul sfânt nici în această lume, nici în lumea care vine.

Este ciudat cum Iisus, ca cel mai temeinic garant a celui mai înalt grad al bună-tății morale, nu pune capăt revanșei damnării. E paradoxal cum cel mai înalt standard al moralității nu s-a eliberat și nu ne-a eliberat de resorturile fricii și terorii. Focul iadului este pedeapsa pentru păcat, este o manifestare a cruzimii. „Ea (învățătura creștină n.n.) este o doctrină care pune cruzimea în lume și oferă generațiilor lumii tortura cruzimii”¹⁰. Oamenii acceptă ideea că religia creștină îi face pe oameni mai virtuoși.

Creștinii par să fie siguri că ei nu se potrivesc cu această lume, teama față de moarte iscă neliniști profunde, iar finalmente teama de misterele nedezlegate încă întetesc aceste frământări. „În această lume putem acum începe să înțelegem câte puțin lucrurile, câte puțin să le stăpânim cu ajutorul științei”¹¹. Știința ne poate ajuta prin eforturile proprii în această lume să facem un loc potrivit de trăit, în schimbul împrășiilor promise de religii și biserici. Trebuie să așteptăm să mergem pe propriile noastre picioare și să privim de jur împrejur lumea, faptele ei bune și faptele ei rele – să privim frumusețile și urâțeniile ei; să privim lumea așa cum este, și să nu ne fie spaimă de ea. Să cucerim teorii generate de ea.

Trebuie să ne trezim și să ne deșteptăm pentru a putea să stăm treji și să privim lumea ferm în față. Trebuie să facem ceea ce se poate mai bine în lume, și dacă ea nu este așa de bună cum dorim, la urma urmelor, dacă nu poate deveni mai bună decât este, atunci trebuie să ne străduim să o facem mai bună decât în perioadele anterioare. „O lume bună are nevoie de cunoaștere, blândețe, și curaj”¹². Încrederea noastră poate fi dobândită prin depășirea trecutului, cunoașterea și valorificarea atentă a prezentului și, bineînțeles, prin atitudinea privirii înspre viitor pe care să-l preparăm, să-l intuim de facto într-o bună zi.

Fără îndoială că ne întâlnim cu cel mai pasionant și viguros sceptic. În mod rezonabil ne dezvăluie „slăbiciunile” celor cinci argumente care ar putea puncta armătura unei credințe religioase. El se pronunță hotărât împotriva superstițiilor întreținute de practicile religioase, împotriva pre-judecăților simțului comun sau împotriva unor deprinderi familiare sau contractate în virtutea unor uniformități frecvente în experiența noastră nemijlocită. El nu neagă posibilitatea ca aceeași persoană să fie credincios în materie religioasă pe baze emoționale și să caute certitudini raționale în cercetarea și cunoașterea științifică și filosofică.

În lucrarea sa *Marriage and Morals* B. Russell valorifică o moralitate nouă, mai puțin deformată a personalității umane, urmărind trecerea de la predominarea femeii în constituirea familiei la constituirea familiei patriarhale și clarificarea paternității. Fiecare aspect, de la originea căsătoriei la valoarea sănătății vieții sexuale, la comandamentele vieții sociale, ținând seama de emanciparea femeilor și dezvoltarea contraceptivelor, B. Russell le analizează scrupulos, nelăsându-i să scape amănuntele semnificative. Astfel, el urmărește îndeaproape pe întreg parcursul cărții situațiile conflictuale

¹⁰ B. Russell, *Why I Am Not a Christian*, London, Watts & Co, Johnson’Court, Fleet Street, E. C., 1927, p. 25.

¹¹ *Ibidem*, pp. 29–30.

¹² *Ibidem*, p. 31.

generate de influența religiei, atuurile și lipsurile marxismului și psihanalizei în ce privește elementele viabile ale vieții de familie, cum ar fi menținerea proprietății și educația copiilor. El nu neglijează nici posibilitățile eugeniei.

Una din ideile centrale fiind locul și rolul iubirii printre celelalte valori cardinale ale ființei umane. Astfel, el susține „Iubirea mutuală pasionantă reiese din ultimele așezări la sfârșitul acestei simțiri, se prăbușesc la pământ pereții grei ai egoului și se produce o nouă ființă compusă din doi în unul. Unul nu face plămada ființelor umane pentru a sta singure, întrucât ele nu pot înfăptui proiectul lor existențial prin excepție decât cu ajutorul altuia sau alteia; și populația civilizată nu poate satisface pe deplin instinctul lor sexual în afara iubirii”¹³. Dacă iubirea înseamnă a aduce tot binele, dacă e capabilă, ea trebuie să fie liberă, generoasă, neconstrânsă și de bunăvoință. B. Russell consideră că există un alt mare obstacol în calea iubirii moderne și anume teama de a nu păstra individualitatea intactă. Ori, specifică el „Individualitatea nu are un sfârșit în ea însăși, ea este ceva ce trebuie să intre într-o fructificare prin contact cu lumea și așa făcând trebuie să piardă separarea sa”¹⁴.

Iubirea are propriile sale idealuri și propriile sale standarde morale intrinseci. Relația sexuală separată de iubire are puțină valoare și aceasta conduce la elevare și rafinament. Cerințele iubirii în viața umană sunt foarte mari. Iubirea devine o forță anarhică dacă e lăsată liberă fără nicio cutumă sau lege. Întremându-se puțin cu interesele copiilor, iubirea devine scopul esențial al unei etici sexuale înțelepte. Ținând seama de aceste exigențe ale iubirii Russell ajunge la următoarea concluzie: „*Date fiind toate aceste condiții, consider căsătoria ca fiind cea mai bună și cea mai importantă soluție care poate exista între două ființe umane*”¹⁵. Sub cercetarea incisivă a intelectului lui Russell *Căsătoria și morala* ne dezvăluie toate aspectele percutante și semnificative pentru etica zilelor noastre. Pentru noi natura nu este vinovată și nici nu are vreun merit, ci caracterul, formarea acestuia în cazul ființei umane este opera cea mai importantă, iar mediul familial este o incintă de nesubstituit.

B. Russell recunoaște în mod deschis că este puțină înțelepciune în lume: Heraclit, Spinoza și un proverb ici și acolo. El s-a ridicat întotdeauna în apărarea drepturilor omului. După ce a surprins în mod temeinic inconsecvențele sistemelor filosofice încheiate, fie că e vorba de hegelianism, fie de precursorii acestuia Leibniz și Descartes, când a ajuns la etică și când avea nevoie de un fundal rațional, de un sistem riguros și autoritar, pentru a acționa în favoarea umanității și justiției denunțând actele dezumanizante, el s-a trezit cu „atomizarea” realității și cunoașterii lipsind etica de suportul filosofic indispensabil. Lipsa unui tablou strâns de postulate etice, după cum sesizează M. Malița¹⁶ nu l-a împiedicat să acționeze în favoarea păcii, a dezarmării și a unei moralități globale. Suntem în fața unui intelect care a trăit la o putere superioară nevoia profund umană de certitudine și solidaritate.

B. Russell recunoaște în tinerețe, contrar concepției sale filosofice ulterioare că „Este foarte greu pentru oricine să se situeze pe linia cea mai bună fără ajutorul religiei,

¹³ B. Russell, *Marriage and Morals*, Unwin Paperbacks, London, 1976, pp. 83–84.

¹⁴ *Ibidem*, p. 85.

¹⁵ *Ibidem*, p. 96.

¹⁶ B. Russell, *Autobiografie*, Editura Politică, București, 1969, pp. 7–9.

bazându-se doar pe forțele sale interioare”¹⁷. În acest context al reflecțiilor personale, Russell consideră că există trei căi diferite, deși convergente, de a ne raporta la problema liberului-arbitru. Prima este aceea a omnipotenței lui Dumnezeu, a doua cale este aceea a domniei legii, iar a treia cale este aceea că toate acțiunile sunt cauzate de motive.

Omnipotența lui Dumnezeu este același lucru cu domnia legii, iar determinarea acțiunilor prin motive tocmai forma particulară pe care o îmbracă legea. Ca atare, prin liber-arbitru înțelegem că atunci când în fața noastră se deschid mai multe căi suntem liberi să alegem oricare dintre ele. Omnipotența divinității este numai o ipoteză. Acțiunile noastre sunt sau pot fi independente de El. Aceasta pare de neconceput, dar nu e nicidecum imposibil de vreme ce omnipotența sa este numai o ipoteză. Dar dacă omul este supus legii nu înseamnă aceasta că acțiunile sale sunt predeterminate tot așa cum sunt mișcările unui animal sau creșterea unei plante? Paradoxal, fără îndoială, oameni diferiți, în aceleași condiții, acționează diferit. Aceasta este o dovadă că prezența și acțiunea liberului-arbitru nu poate fi negată.

Russell consideră că nu există niciun subiect tabu care să stopeze libertatea de gândire și exprimare, după cum, nu se poate cere nimănui să aibă toate calitățile care dau valoare ființei umane. Ceea ce se poate pretinde cuiva este să întrunească măcar unele dintre acestea. Lumea nu va putea prospera niciodată dacă nu va exista măcar un mic număr de oameni care se vor mărgini să creadă în ceea ce a fost dovedit și care nu vor confunda ceea ce cunoaștem într-adevăr cu ceea ce nu cunoaștem.

Pentru a defini conceptul de moralitate pe lângă psihologie, antropologie, sociologie și axiologie, e necesar să se studieze dreptul și științele politice, a căror infrastructură este naturală, economică și istorică. O activitate fără un țel precis este ineficace. B. Russell realizează că etica poate dobândi mai multă credibilitate dacă ține seama de faptul că suferința îți oferă o experiență mult mai bogată decât plăcerea. Liberul-arbitru nu înseamnă a acționa după bunul plac, a acționa după tumultul sau freamătul sentimentelor, ci în principal înseamnă a-ți asuma răspunderea în a te face. Baza generală a utilitarismului o reprezintă unele axiome medii, pe când intuiționismul pleacă de la singura sursă a premiselor morale care o constituie intuițiile imediate. Presupoziția că plăcerea este singurul bun, iar suferința singurul rău este contrazisă de experiența morală. Un filosof a priorist obișnuit ar răspunde că experiența nu are nimic de a face cu morala, întrucât ea ne învață numai ceea ce este și nu ceea ce ar trebui să fie. Or, binele și răul îl sesizăm prin intuițiile morale autentice tot așa cum percepem culoarea și forma fenomenelor.

Ideea că maximele generale își au obârșia în conștiință este o eroare generală de decalog. Adevărata metodă a eticii este inferența, pornind de la faptele atestate empiric în laboratorul moral al vieții. Demnitatea de care e capabilă existența omenească nu poate fi dobândită numai pe calea reproducerii naturale și materiale. Viața cea mai bună constă în a gândi just și a simți profund tot ceea ce e omenesc și a contempla lumea frumuseții și a adevărilor abstracte. Concepția etică a lui B. Russell este opusă utilitarismului.

Cunoașterea este legată de fenomenele naturale, de obiectele create, de oameni, de obiectele ideale, de adevărurile abstracte. Pregătirea terenului pentru împărtășirea

¹⁷ *Ibidem*, p. 82.

exigențelor morale necesită detașarea de superstiții, de prejudecăți și de ideile sau dogmele false care pot duce la imense prejudicii. Numai bunul gust poate conduce la sporirea fericirii. „*Jată o nucă grea de spart pentru utilitariști*”¹⁸.

Adeseori B. Russell zicea că numai Tamisa și pescărușii îmi sunt prieteni, ei nu caută bani și putere. Viața reală înseamnă și emoțiile personale care constituie materia religiei și poeziei, dar sentimentele nu-ți pot fi de un folos maxim dacă nu înveți să le domini și să le neutralizezi. Elevația spirituală de nivel superior, se realizează prin gândire, întrucât prin dorințe și acțiune omul rămâne sclavul împrejurărilor. Bunătatea morală, B. Russell o concepe printr-o iubire care ia act de existența binelui fără să ducă la nicio posesiune sau folos strict personal. B. Russell face o remarcă de loc întâmplătoare și anume e mai ușor să constați ce e bine decât să-l practici, iar preceptele mele sunt cu mult mai înalte decât ceea ce reușesc să înfăptuiesc. Dar remarca etică exemplară este că viața i s-ar părea greu de suportat dacă n-ar fi aproape de oameni, ale căror necazuri trebuie să le împărtășească.

Solidaritatea cu semenii noștri, solidaritatea cu cei aflați în suferință, respectul față de muncă care ne face să reînviem ca pasărea Phoenix din propria cenușă, toate aceste convingeri morale exprimă umanismul pătrunzător de care dă dovadă Russell. „*Religia și arta mi se par încercări de umanizare a universului, începând, fără îndoială, cu umanizarea omului*”¹⁹. B. Russell apreciază religia după austeritatea ei (asprimea și sobrietatea ei). Oricât de austeră ar fi o religie, ea trebuie să fie mai puțin austeră decât adevărul.

Viața nu se reduce la materie și energie în continuă mișcare, ci prin prezența și acțiunea vieții, prin spectacolul policrom al acesteia, suntem copleșiți de împletirea inextricabilă dintre viață și moarte, de smulgerea și detașarea din îngrădirile limitelor și limitărilor prin crearea de valori, care configurează semnificațiile în noi constelații de sensuri dibuind probabil valențele constructiv terapeutice ale dimensiunilor etice neexplorate până în prezent. Prin cultura etică autentică bunătatea zăgăzuieste cinismul și cruzimea.

Religia nu poate accede până la rădăcina lucrurilor fără ajutorul filosofiei. Trebuie să considerăm cu profund respect instinctul religios, dar trebuie să subliniem că nu există niciun atom de adevăr în niciuna din acele metafizici inspirate de religie. „*Iar dacă nu cunoaștem altceva mai bun decât o viață virtuoasă, atunci pierderea religiei deschide noi perspective curajului și forței sufletești și, astfel, poate face viețile virtuoase mai bune decât au fost timp cât religia era ca un leac la necaz*”²⁰. Toate credințele noastre vitale rezultă din experiență. O pregătire filosofică te ajută să dobândești experiențe mai bogate și să le folosești mai bine e cele acumulate. El admite că dragostea față de Dumnezeu, dacă cumva există un Dumnezeu, le dă posibilitatea oamenilor de a fi mai buni decât pot fi într-o lume fără Dumnezeu. Această poziție ambivalentă față de credință ne amintește de pariul existențial al lui B. Pascal. Să se fi îndoit B. Russell de garanția morală a scepticismului său activ?

¹⁸ *Ibidem*, p. 253.

¹⁹ *Ibidem*, p. 291.

²⁰ *Ibidem*, p. 294.

El ne indică că un crez etic justificat oferă cea mai mare parte din ceea ce este necesar pentru cea mai înaltă viață imaginabilă și tot ce este necesar pentru cea mai bună existență posibilă. Un astfel de crez etic este suficient pentru a te conduce în viață. Disciplina trebuie să vină din interior, ea nu trebuie să fie exterioară. Orice viață pasionată și curajoasă pare să fie bună prin ea însăși.

Bibliografie

- Russell, B., *Cunoașterea lumii exterioare*, Editura Humanitas, București, 2013.
Russell, B., *Istoria filosofiei occidentale*, Editura Humanitas, vol. 1 și 2, București, 2005.
Russell, B., *Problemele filosofiei*, Editura All, București, 2004.
Russell, B., *Why I Am Not a Christian*, London, Watts & Co, Johnson'Court, Fleet Street, E. C., 1977.
Russell, B., *Marriage and Morals*, Unwin Paperbacks, London, 1976.